

*LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
POLITINĖ
TAUTA. LIETUVIŠKOJI
PERSPEKTYVA* © *Jūratė Kiaupienė*

ĮVADAS

Šiuolaikinėje istoriografijoje jau antrą dešimtmetį aktyviai vyksta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (LDK) paveldo „dalybos“, iš įvairių perspektyvų svarstomas modernių tautų ir jų sukurtų tautinių valstybių santykis su praeitimi. Tai sudėtingas procesas, kurį apsunkina ir tai, kad iki šiol nėra susiformavusi istorinės „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos erdvės“ informacinė sistema¹. Tokių diskusijų kontekste plėtojant Alfredo Bumblausko pasiūlytą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos erdvės“ informacinės sistemos kaip veiksnio, kuris formuoja šiuolaikinės visuomenės istorinę savimonę, tvirtina istorijos žiniomis pagrįstas moderniasias pilietiškumo ir patriotizmo nuostatas, kūrimo diskursą, gali pasitarnauti sociopolitinio fenomeno *LDK politinė tauta* pažinimas.

Sąvoka *politinė tauta* neturi istorinių šaknų, yra modernių laikų politinės filosofijos konstruktas. Istorikai diskutuoja dėl šios sąvokos turinio ir jos taikymo sociopolitinės ir sociokultūrinės Viduramžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų istorijos tyrimuose pagrįstumo. Apsisprendimą kiekvienu atveju nulemia istoriko pasirinkti tyrimo strategija. Sąvoką *politinė tauta* renkasi konstruktyvizmo strategijos šalininkai, kurie stengiasi nekartoti šaltiniuose vartojamų sąvokų ir terminų, o sukurti savą, šiuolaikiniam Skaitytojui suprantamą konceptualią kalbą².

LDK politinės tautos tyrimų istorija nėra ilga. Jos klostymosi ir sandaros tyrimą pradėjęs Lenkijos istorikas Jerzy Suchocki 1983 m. suformulavo šio fenomeno sampratą. J. Suchockio manymu, 1385–1569 m. laikotarpiu, kurį jis vadina vėlyvaisiais Viduramžiais, *LDK politinę tautą* sudarė valstybę valdžiusio visuomenės sluoksnio (lenkiškai – *wspólnota państwo*) viršūnė – kunigaikščiai ir didikai, buvę aukščiausiais valstybės pareigūnais, bei intelektualinį elitą sudarę dvasininkai. Tyrinėtojas pateikia vardinius sąrašus giminių, kurios, jo manymu, sudarė politinę tautą, pa-

¹ Plg. žr.: Bumblauskas A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Lietuva“ distinkcijos konceptas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“ / Leidinių sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 15–66.

² Plg. žr.: Norkus Z. Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos. T. 1. Vilnius, 1992, p. 44–45.

rodo jos sudėties kitimą, įsiliejant į ją LDK Rusios žemių atstovams slavams stačiatikiams³.

Lietuvos istorikai, Edvardas Gudavičius, Rita Trimonienė, Mečislovas Jučas, paskutiniajame XX a. dešimtmetyje pradėję svarstyti *LDK politinės tautos* susiformavimo problemą, suformulavo pirmąsias lietuviškąsias jos sampratas⁴.

E. Gudavičius ir R. Trimonienė aptarė *politinės tautos* radimosi aplinkybes, ir padarė išvadą, kad *LDK politinė tauta* klostėsi formuojantis luominei monarchijai. Tačiau skirtingai nuo Vakarų Europos, kur „politinių kūną“ sudarė dvasininkija, bajorija ir biurgeriai, skirtingai nuo Vidurio Europos, kur ji sudarė dvasininkija ir bajorija, Lietuvoje, priklausančioje rytinei Vidurio Europos periferinei daliai, *politinei tautai* priskirtinos tik feodalinės viršūnės. Minėtieji autoriai pabrėžė, kad XV–XVI a. į *politinės tautos* formavimosi procesą įsijungė ne tik lietuviai, bet ir kitų tautybių feodalai. Tačiau, Lietuvos, kaip valstybės politinio centro, prioritetas sąlygojo būtent lietuvių politinės tautos formavimąsi.

Plėtodami bajoriškąsias lietuvių tautos koncepciją, E. Gudavičius ir R. Trimonienė atkreipė dėmesį, kad XVI a. pirmojoje pusėje bajoriją tapatinti su *politine tauta* vargu ar galima. Į šią sampratą įeina tik jos viršūnė – kunigaikščiai, ponija. Kita vertus, bajorija, įtraukta į valstybinių teisės aktų rengimą, dalyvaudama sprendžiant ekonominius, finansinius šalies klausimus, pradėjo save suvokti kaip *civilis societate* – kaip piliečius, o tai yra paskutinė pakopa žengiant į *conventiones generales* struktūrą. XVI a. antrojoje pusėje bajorija įsiliejo į *politinę tautą*. Kadangi LDK susiformavo vienalumė monarchijos struktūra, kurios pagrindą sudarė bajorija, tai nuo XV a. būtų tikslinga kalbėti apie bajoriškąją lietuvių tautą. Autoriai pabrėžė, kad Lietuvos valstybės centralizacijos proceso spartumas, išorinių veiksnių įtaka vidaus gyvenimui lėmė *politinės tautos* formavimosi visos valstybės mastu eigą, todėl XVI a. antrojoje pusėje jau galima kalbėti apie bajorišką lietuvių tautos, į kurią jau buvo įtraukta ir gudiškų žemių aristokratija, susikūrimą⁵.

Lietuvos istorijos iki 1569 m. sintezėje E. Gudavičius dar kartą akcentuoja, kad XVI a. viduryje bajoriškoji lietuvių tauta tapo istorine realybe ir teikia sąvoką *bajo-*

³ *Suchocki J.* Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza // *Zapiski Historyczne*. T. XLVIII, 1983, zeszyt 1–2, s. 31–78.

⁴ *Trimonienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus konsolidacijos ir „politinės tautos“ formavimosi problema // *Lietuvos istorijos studijos*. T. 2. Vilnius, 1994, p. 17–34; *Trimonienė R.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai, 1996; *Trimonienė R., Gudavičius E.* Bajoriškoji lietuvių tauta ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštija // *Dienovidis*, 1999, vasaris-kovas, nr. 5–9; *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000, p. 183–214.

⁵ *Trimonienė R., Gudavičius E.* Bajoriškoji lietuvių tauta ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštija // *Dienovidis*, 1999, vasaris-kovas, nr. 5–9, p. 10.

*riškoji politinė lietuvių tauta*⁶. Mečislovas Jučas pasirinko platesnę fenomeno *politinė tauta* tyrimo perspektyvą, jo pažinimą susiejo ne tik su bajorijos politinių ir pilietinių teisių plėtros procesu, bet ir su bajoriškosios žemėvaldos raida, nagrinėjo šiuos tarpusavyje susijusius reiškinius Lietuvos ir Lenkijos unijų kontekste.

Pagrindiniai *politinės tautos* formavimo principai, šio autoriaus įsitikinimu, buvo šie: žemutinės nobilių grandies išstūmimas į valstiečius, išimtinės nobilių karo tarnybos įvedimas, vienodas visam luomui juridinis imunitetas, teismų savi-valdybė, luomo politinės teisės. *Politinės tautos* genezė truko du šimtmečius – nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. pabaigos. Tauta buvo formuojama iš viršaus valdovų privilegijomis. Jos pagrindiniai bruožai buvo šie: 1) teisė visiškai disponuoti paveldėtais ir gautais iš valstybės dvarais; 2) trigubas imunitetas – mokestinis, administracinis ir teisinis savo dominijose; 3) išimtinė teisė užimti valstybės tarnybas ir administruoti (iki gyvos galvos) gautus valstybės dvarus; 4) teismai, sudaryti teritoriniu principu visam luomui, turinčiam tame pavieta žemę, ir teisinė savivalda vietinio indigenato pagrindu; 5) pavieto seimelis – pagrindinė viso parlamentinio gyvenimo ląstelė: įstatymai buvo priimami seime visos tautos sutikimu, išreikštu per seimelius; 6) karinė tarnyba visam šlėktos-žemionių luomui, neskirstant jo į atskiras grupes. *Politinė tauta* sudarė vos 9% viso krašto gyventojų. Ji nebuvo etninė lietuvių tauta. Ją jungė ne etniniai, o pilietiniai, luominiai principai. Baltarusių stačiatikis vadino save lietuviu, Lietuvos valstybės piliečiu⁷.

Apibendrinant istoriografijos įdirbį, galima pasakyti, kad LDK istoriografijoje aptariamo fenomeno *politinė tauta* problema, jos tyrimo strategija, sąvokų ir terminų vartoseną nėra išaiškinta ir suderinta. Sociopolitiniui reiškiniui apibūdinti istorikai vienu metu vartoja keletą netapataus turinio ir nelygiaverčių sąvokų – *politinė tauta, bajorija, bajorų luomas, bajorų (šlėktų) tauta, šlėktos tauta, bajoriškoji politinė lietuvių tauta*. Tokia įvairovė komplikuoja diskusijų objektą, gali tapti paprasčiausio nesusikalbėjimo prieclaida. Klausimas, ar minėtieji terminai turinio požiūriu yra identiški, ar sąvokos *bajorija, bajorų luomas* ir sąvoka *politinė tauta* yra tapačios ir ar jas reikėtų vartoti kaip sinonimus tebėra atviras.

Šie neišspręsti diskusiniai klausimai bei naujos medžiagos suteikę pastarojo dešimtmečio bajorijos istorijos tyrimai paskatino praplėsti prasminį tyrimo lauką, naujomis įžvalgomis papildyti LDK *politinės tautos* sampratą, pateikti lietuviškosios perspektyvos suformuotą šio sociopolitinio fenomeno interpretaciją. Straipsnyje stengiamasi teoriškai sumodeliuoti sąvoką *LDK politinė tauta*; atskleisti jos istori-

⁶ Plg.: Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999, p. 595–598.

⁷ Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a.pr.). Vilnius: Aidai, 2000, p. 205, 213–214.

nes ištakas, susiklostymą, struktūrą bei kaitą, raiškos visuomenės viešajame gyvenime turinį ir formas; parodyti ypatumus, nustatyti juos nulėmusius veiksnius ir sąsajas su procesais, vykusiais Vidurio Rytų Europoje; pagrįsti sąvokos *politinė tauta* taikymo ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenės tyrimuose prasmingumą.

SĄVOKOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS POLITINĖ TAUTA SAMPRATA

Sąvoka *LDK politinė tauta* suprantama, kaip savita sociopolitinė bendruomenė, kurios nariai įvairiais būdais dalyvavo valstybės viešajame gyvenime. *Politinė tauta* pradėjo klostytis vėlyvaisiais Viduramžiais Vidurio Rytų Europos erdvėje, Vakarų ir Rytų civilizacijų paribyje, jos sudėtis ir dydis keitėsi. Tačiau *politinė tauta* niekada neapėmė visos LDK bajorijos, nebuvo bajorų luomo atitikmuo. Bajoro statusas tik atverdavo kelią į politinę tautą, tikroji narystė buvo individuali, ją lėmė asmens apsisprendimas, jo pasirinkimas aktyviai dalyvauti viešajame politiniame valstybės gyvenime, prisiimti atsakomybę už jos likimą. Įvairių konfesijų dvasininkai, būdami viešojo gyvenimo dalyviais, įvairiu laiku taip pat įsijungė į *politinės tautos* kūrimą ir plėtrą. Kultūrinio elito atstovai, net ne bajoriškos kilmės, dėl savo viešosios veiklos pobūdžio ir poveikio sociopolitinės bendruomenės politinei kultūrai taip pat priskirtini *politinei tautai*. Svarstytinas, tolesnių tyrimų reikalauja, miestiečių individualios narystės klausimas.

Aptariamoms *politinės tautos* narių sudėtis keitėsi, į ją įsiliejant valstybės sudėtyje buvusių Rusios žemių atstovams, įvairėjo, todėl, vietoje lietuviškoje istoriografijoje vartojamo apibūdinimo *lietuvių politinė tauta*, teiktina sąvoka *LDK politinė tauta*. Ji leidžia be specialaus paaiškinimo nesutapatinti etniškai, tikiškai, kultūriškai nevienalytės sociopolitinės bendruomenės tik su viena lietuvių tauta, nesuteikti istorinei ankstyvųjų Naujųjų laikų sąvokai nederančio moderniojo tautiškumo atspalvio, teikia galimybę atskleisti tuos specifinius saitus, kurie jungė, telkė šią sudėtingos struktūros visuomenės dalį, dalyvavusią valstybės valdyme, suprasti jos prigimtį.

Svarbiausi asmens ar asmenų grupės priklausymo *LDK politinei tautai* atpažinimo kriterijai galėtų būti: 1) darbas valstybės viešojo valdymo, administracijos ir teisingumo vykdymo aparate, diplomatinėje tarnyboje, nes nuo šių pareigūnų laikysenos ir sprendimų priklausė visuomenės gyvenimas; 2) sistemingas dalyvavimas valstybės ir vietos (pavietų) viešajame politiniame procese, darbas seimuose, pavietų seimeliuose; 3) įvairialypė kūrybinė veikla, kurios rašytiniai ir žodiniai produktai formavo vertybinę politinės bendruomenės orientaciją ir valstybinę-pilietinę savimone.

Taip suprantant *politinę tautą*, kyla klausimas, ar įmanoma nustatyti jos dydį. Šaltinių medžiaga neleidžia operuoti skaičiais. Galima tik kalbėti apie bendrąsias *politinės tautos* dydžio kitimo, jos personalinės sudėties įvairėjimo tendencijas ir šių pasikeitimų priežastis. Tikėtina, kad visuomeninio-politinio proceso dalyvių skaičius keitėsi priklausomai nuo situacijos, buvo susijęs su politinio gyvenimo įtampomis. Sociopolitinis aktyvumas išaugdavo kritiniais, valstybei ir visuomenei svarbiais momentais, kai iškildavo grėsmė.

Istorinio laiko požiūriu tiriamam sociopolitiniam fenomenui apibūdinti pasirinkta sąvoka *ankstyvųjų Naujųjų laikų politinė tauta*, suprantant, kad jo raidoje galima rasti bruožų, ateinančių iš Viduramžių bei išvelgti vadinamojo Naujųjų laikų „inkubatoriaus“ situaciją⁸. Sutinkant su teze, kad lietuviškieji Viduramžiai buvo neužbaigti ir kad neretai tipiškai Viduramžių fenomenai buvo plėtojami XVI ar net XVII a.⁹, pabrėžiama, kad pavienės sąsajos su Viduramžių tradicijomis neužgožė Naujųjų laikų dvasios XVI a. LDK bajoriškoje visuomenėje ir jos subrandintoje *politinėje tautoje*.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS POLITINĖS TAUTOS IŠTAKOS

LDK *politinės tautos* ištakos slypi XIV a. pabaigos – XV a. pirmosios pusės Lietuvos diduomenės terpėje. Ją pažinti galima pasirėmus Rimvydo Petrausko atliktu vėlyvųjų Viduramžių Lietuvos diduomenės prozopografijos tyrimu, iš kurio aiškėja, kaip Lietuvos valdovai ir dinastija įtraukdavo iš gentinių laikų išaugusios lietuviškos diduomenės atstovus į valstybės reikalų svarstymą, dalyvavimą derybose, sudaromų tarptautinių sutarčių tvirtinimą, darbą kuriamame valstybės administracijos aparate¹⁰. Šiuos žmones galima pavadinti LDK *politinės tautos* pirmtakais. Tikrosios ištakos visų tyrinėtojų sutartinai siejamos su dviem 1386–1387 m. įvykiais, kurie iš esmės pakeitė Lietuvos valstybės ir visuomenės tolesnę raidą – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos tapimu Lenkijos karaliumi ir Lietuvos krikštu.

⁸ Plg.: Vierhaus R. Vom Nutzen des Begriffs „Frühe Neuzeit“. Fragen und Thesen, Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen. Herausgegeben von Rudolf Vierhaus und Mitarbeitern des Max-Planck-Institute für Geschichte. Göttingen, 1992; Bödeker H. E., Hinrichs E. Alteuropa – Frühe Neuzeit – Moderne Welt? Perspektiven der Forschung // Bödeker H. E., Hinrichs E. (Hrsg.). Alteuropa – Ancien Régime – Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1991.

⁹ Plg.: Petrauskas R. Viduramžiai // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai / Sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila. Vilnius: Aidai, 2001.

¹⁰ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius: Aidai, 2003.

Gediminaičiams pradėjus valdyti dvi valstybes – tėvoningą LDK ir dinastinės unijos būdu įgytąją Lenkijos Karalystę – viduje buvo įvykdytas sutartas valdžios pasidalijimas tarp Jogailos ir Vytauto. Šiuo laikotarpiu ir atsirado palanki terpė LDK *politinės tautos* klostymuisi.

Kitas svarbus postūmis, paspartinęs LDK *politinės tautos* atsiradimą, buvo 1387 m. krikštas. 1387 m. Jogailos privilegija krikštą priėmusiems bajorams katalikams sukūrė teisinius ir materialinius *politinės tautos* radimosi proceso pagrindus. LDK visuomenėje buvo sukurtos prielaidos formuotis privilegijuotam sociopolitiniam sluoksniui ir sudarytos sąlygos jo stiprėjimui.

Vytautas, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, tęsė lietuviškųjų valstybės žemių diduomenės ir bajorijos prestižo stiprinimo darbą. Pabrėžtina – lietuviškos, nes nėra žinomi faktai, liudijantys, kad XIV a. pabaigoje – XV a. pirmojoje pusėje katalikybė būtų pasklidusi LDK Rusios žemėse.

Dinastinis ryšys su krikšto tarpininke Lenkija, greitai išryškėję jos politinio elito siekiai inkorporuoti Lietuvos valstybę sukūrė situaciją, kurioje naujakrikštai lietuviai ir žemaičiai katalikai tapo potencialia Lietuvos valdovų atrama, valstybės suverenumo garantais. Todėl Vytautas, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, siekdamas sutvirtinti savo, kaip suverenaus valdovo, pozicijas, neutralizuoti politinį Lenkijos valdančiojo elito spaudimą, tęsė Lietuvos branduolio žemių katalikiškos diduomenės ir bajorijos ekonominės ir politinės padėties stiprinimo darbą. Tai liudija bajorų beneficinės žemėvaldos plėtra. Lietuvos bajorai katalikai taip pat buvo skatinami dalyvauti politiniame valstybės gyvenime: tą akivaizdžiai rodo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto aplinkos žmonių dalyvavimas 1389 m. Salyno, 1413 m. Horodlės, 1414–1418 m. Konstanco politiniuose procesuose. Lietuviškosios bajorijos įtaka buvo didinama ir vykdant teritorinę-administracinę valstybės vidaus erdvės ir jos valdymo pertvarką. Kuriantis naujoms valstybės institucijoms, plečiant jų veiklos apimtį, žmonėms, kurių gerovės pagrindą iki tol sudarė sėkmingi karo žygiai ir žemėvalda, XV a. pirmojoje pusėje atsivėrė naujos galimybės. Jie galėjo rinktis katalikų dvasininko karjerą, ieškoti pelningos ir įtakingos tarnybos valdovo dvare, kuriamame naujajame valstybės administracijos aparate bei teismuose.

Konkurencija su Lenkijos valdančiuoju elitu ir jį rėmusia bajorija stiprino LDK diduomenės ir bajorijos prisirišimą prie savosios valstybės, patriotizmą, formavo nuostatą saugoti jos suverenumą, žadino teorinės politinės minties formavimąsi. Į šį procesą XV a. pirmojoje pusėje, nepaisant formaliai galiojusių draudimų nekatalikams dalyvauti valstybės valdyme, iš lėto ėmė įsijungti Rusios žemių diduomenės atstovai stačiatikiai.

Vytauto pastangos gauti Lietuvos valstybei karalystės statusą, įvairiapusę aktyvi ir rezultatyvi užsienio politika stimuliuojo valdančiąją diduomenę ir bajoriją,

didino suinteresuotumą viešąja valstybine veikla. Vytauto mirtis 1430 m. nesustabdė prasidėjusio besikuriančios sociopolitinės bendruomenės pozicijų stiprėjimo. Priešingai, išnagrinėjus Švitrigailos paskelbimo 1430 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu aplinkybes, sąmokslą prieš Žygimantą Kęstutaitį 1440 m. organizavimą ir Kazimiero Jogailaičio paskelbimą 1440 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, galima padaryti išvadą, kad XV a. ketvirtajame-penktajame dešimtmetyje LDK jau egzistavo sociopolitinė bendruomenė, gebanti savarankiškai įvertinti susiklosčiusią politinę situaciją, priimti ir įgyvendinti valstybinius sprendimus.

Apibendrinant galima pasakyti, kad XIV a. pabaigoje – XV a. pirmojoje pusėje LDK buvo sukurtos *politinės tautos* klostymosi prielaidos. Naujas aptariamų sociopolitinės bendruomenės brandimo etapas prasidėjo XV a. viduryje, kai 1447 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis tapo ir Lenkijos karaliumi. Vilniuje pradėjo savarankiškai veikti valstybės valdžią reprezentavusi, o valdovui ilgai nebūnant Lietuvos valstybėje ir valdžiusi, Ponų taryba, kurią sudarė aukščiausios valstybės pareigūnai, katalikai dvasininkai ir pasauliečiai. Ponų taryba tapo telkiančiuoju besiformuojančios *politinės tautos* branduoliu.

SOCIOPOLITINĖS BENDRIJOS PLĖTRA: NUO BRANDUOLIO IKI LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTĖJOS POLITINĖS TAUTOS

LDK sociopolitinės bendrijos plėtros tendencija išryškėjo XV a. antrojoje pusėje ir sparčiausiai augo XVI a. *Politinės tautos* formavimosi procesas vyko prie aptariamą sociopolitinio organizmo pirminės ląstelės, kurią sudarė apie Gediminaičių dinastiją susitelkusi valstybės branduolio – Lietuvos žemių – diduomenė, prisijungiant plačiuosius bajorijos sluoksnius ir tarp sluoksnius atstovavusiems naujiems nariams. Tarp jų vis daugiau buvo stačiatikių iš LDK Rusios žemių. Besiformuojanti *politinė tauta* pradėjo vienyti ir telkti valstybės viešojo gyvenimo dalyvius, etninius lietuvius ir rusėnus, katalikus ir stačiatikius, klostėsi veiksminga valstybės vidaus sociopolitinę ir sociokultūrinę erdvę telkianti struktūra.

Vidaus viešajame gyvenime palankias sąlygas *politinės tautos* plėtrai sukūrė XVI a. visuomenėje pradėję klostytis klientiniai santykiai¹¹. Šio veiksnio svarba

¹¹ Plg. klientinių santykių ir jų sąsąjį su *politine tauta* problema nagrinėjama: Kiaupienė J. Klientizmo kultūra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Pilies teismuose XVI a. // Błaszczyk G., Hasiuk M. (eds) History, Culture and Language of Lithuania. (Linguistic and Oriental Studies from Poznan Monograph Supplement 5). Poznań, 2000, s. 183–194; Kiaupienė J. „Mes, Lietuva“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Kronta, 2003; Kiaupienė J. Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wiel-

LDK *politinės tautos* formavimuisi ir plėtrai ankstesnėje istoriografijoje nebuvo svarstyta. Tuo tarpu Europos istoriografijoje pabrėžiama, kad Lenkijoje ir Lietuvoje ryšiai patronas-klientas buvo stipresni nei kitur: jie ne tik konkuruodavo arba papildydavo kitas visuomenės gyvenimo formas – tuose kraštuose klientinė sistema darė įtaką pačiai valstybės raidai, net iškreipė rašytinės teisės normomis nustatytą santvarką¹².

Aukštieji valstybės pareigūnai, Ponų tarybos nariai darėsi protų ir darbo rankų ieškančiais patronais, o gausėjanti vidutinė ir ypač smulkioji bajorija, ieškojusi ekonominio ir socialinio avanso galimybių, vis dažniau tapdavo visuomenės gyvenimo lyderiams didikams įvairiais būdais tarnaujančiais klientais. Bajoriškoje visuomenėje augo didikų, aukštųjų valstybės pareigūnų dvarų prestižas. Didelės įtakos tam turėjo ir pastoviai reziduojančio valdovo dvaro LDK sostinėje Vilniuje nebuvimas. Trumpalaikis didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvaro rezidavimas Vilniuje 1492–1501 m. situacijos iš esmės nekeitė. Didikų dvaruose sostinėje ir už jos ribų telkėsi dvasinis bręstančios *politinės tautos* gyvenimas. Didikų mecenavimas leido XVI a. LDK kultūrinėje erdvėje vienu metu įvairiose srityse subręsti ir savo talentą realizuoti *politinės tautos* kūrybinio elito asmenybėms, palikusioms kelioms Vidurio Rytų Europos tautoms iki šių dienų aktualų intelektualų paveldą.

LDK seimo kaip luomą atstovaujančios institucijos susiformavimas XV–XVI a. sandūroje tapo dar vienu svarbiu *politinės tautos* didėjimo šaltiniu. Seimas ir po 1564–1566 m. administracijos reformų atsiradę pavietų seimeliai, kaip bendro valstybinio-politinio veikimo vietos, palaipsniui įtraukė į aktyvų viešąjį visuomenės gyvenimą vis daugiau eilinių bajorų. Seimuose ir seimeliuose klostėsi ir brendė viešosios raiškos būdas – politinė kultūra.

Istorikai iki šiol nesiejo *politinės tautos* kiekybinio augimo su įtampomis valstybės ir visuomenės politiniame gyvenime, nesvarstė, kaip sociopolitinė bendrija reaguodavo į atsirandančias grėsmes. Atliktas tyrimas parodė egzistavus ryšį tarp grėsmės valstybei ir *politinės tautos* plėtros proceso.

Didžiausią pavojų Lietuvos valstybės teritoriniam vientisumui, jos visuomenės gyvenimui XVI a. sukėlė karai su sustiprėjusia ir pretenzijas į LDK sudėtyje buvusias senosios Rusios žemes pareiškusia Maskvos valstybe. XV a. pabaigoje prasižėję ilgas nuolatiniai karai su Maskva laikotarpiu, buvo patirtos pirmosios teritori-

kiego Księstwa Litewskiego // Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań, XVI–XVIII wiek, pod redakcją Tomasza Ciesielskiego i Anny Filipczak-Kocur. Warszawa-Opole, 2008, s. 167–178.

¹² Plg.: Schramm G. Patronage im Staat, Patronage am Stelle des Staates. Einleitung zur Diskussion // Klientensystem im Europa der Frühen Neuzeit, Herausgegeben von Antoni Mączak unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Lucner. München, 1988.

nės netektys senosios Rusios erdvėje. Maskvos valstybės siena vakaruose pasiekė Dniepro upę, XVI a. pradžioje atsinaujinęs karas pradėjo ištisą karų dėl rytinių ir pietrytinių LDK teritorijų seriją, kurie su nedidelėmis pertraukomis truko visą XVI a. Padėtis tapo ypač sudėtinga prasidėjus karui dėl Livonijos (1558–1582).

Vertinant *politinės tautos* pažinimui svarbiausią sociopolitinę susiklosčiusios situacijos aspektą, nesvarbu, kad karinis konfliktas plėtojosi permainingai, kad karo veiksmus gana dažnai sustabdydavo paliaubos, kurios negarantavo ilgalaikės taikos. Visuomenė, ilgą laiką gyvenanti beveik nepertraukiamo karo sąlygomis, įgyja savitų organizacijos ir raidos bruožų. LDK bajorams, turėjusiems asmeniškai atlikti karinę prievolę, ilgą laiką tekdavo praleisti ne tik mūšiuose, bet ir karo lauko stovyklose, per mokesčius (sidabrinę) finansuoti sparčiai didėjusias karines valstybės išlaidas, patirti ūkinius nuostolius, prarasti prieš kariuomenės užimtose teritorijose likusius dvarus. Karas visokeriopai trukdė žemvaldžiams pasinaudoti ankstyvųjų Naujųjų laikų pradžioje susiklosčiusia palankia prekybos konjunkūra žemės ūkio produkcijos ir žaliavų eksportui į Vakarų Europą. Skaudžiausiai XVI a. karo grėsmę pajuto rytinių rusėniškų žemių bajorija, pirmoji patyrusi materialinius ir moralinius praradimus.

Kita vertus, karo sukeltų pasekmių sociopolitinei raidai negalima vertinti tik neigiamai. Pašauktinė bajorų kariuomenė, kurios aktyvios veiklos laikotarpis prasidėjo XV a. pabaigoje kilus kariniam konfliktui su Maskva, tapo dar viena diduomenės ir bajorijos susitelkimo bei viešosios komunikacijos vieta. Atsirado nauja viešoji erdvė, kurioje kūrėsi ir brendo *LDK politinė tauta*, buvo ugdomos ir skleidėsi ją vienijusios patriotinės vertybinės nuostatos¹³. Karų sukelti negatyvūs ekonominiai ir socialiniai pokyčiai, kuriuos pajuto bajorai-žemvaldžiai, didėjanti grėsmė valstybei, jos teritoriniam vientisumui, brandino bajorijos pilietinę ir politinę savimonę, telkė ir stiprino *politinę tautą*, spartino XVI a. išryškėjusį jos plėtros procesą. Todėl kuo daugiau *politinėje tautoje* greta diduomenės radosi eilinių bajorų, tuo didesnė, stipresnė darėsi pati sociopolitinė bendrija.

Kitas grėsmės šaltinis kilo iš partnerės Lenkijos Karalystės, kurios valdantysis elitas nuo pat dinastinės unijos užmezgimo 1386 m., o XVI a. pirmojoje pusėje ir bajoriškasis judėjimas už egzekuciją, siekė LDK inkorporacijos, jos pavertimo trečiąja Karalystės provincija, kuriai buvo numatytas pavadinimas Naujoji Lenkija. Tokiems planams vis silpniau priešinosi šias dvi valstybes valdę Gediminaičių-Jogailaičių dinastijos valdovai. Tačiau, net ir esant tokioms aplinkybėms, pavojus Lietuvos valstybės suverenumui ir net egzistencijai telkė jos valdantįjį luomą,

¹³ *Kiaupienė J.* „My, Litwa“ – formuła patriotyzmu narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku // *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, zredagowali: Andrzej Nowak, Andrej A. Zięba. Kraków, 2009, s. 171–26.

stiprino bajorijos patriotinę savimonę. Stengtasi teoriškai pagrįsti politinės tautos teisę ir pareigą kartu su dinastija valdyti valstybę, modernizuoti jos santvarką. Tai liudija darbas, atliktas sunorminant, raštu išdėstant ir įteisinant naujus juridinius visuomenės sutvarkymo ir funkcionavimo pamatus (1529, 1566, 1588 m. Lietuvos Statutai; 1564–1566 m. teismų ir administracijos reformos).

1569 m. Liublino unija, dar kartą stipriai politizavusi viešąjį LDK gyvenimą, išprovokavo naujas įtampas, vertė ieškoti ir rasti sugyvenimo su Lenkijos Karalystės *politine tauta* jungtinėje valstybėje – Abiejų Tautų Respublikoje – būdus ir formas. Valdovui Žygimantui 1569 m. pažeidus teritorinio Lietuvos valstybės vientisumo garantijas, atskyrus ir prie Lenkijos prijungus Ukrainos žemes, pasikeitė LDK *politinės tautos* sudėtis ir dydis.

Pirmieji bekaralmečiai ir valdovų rinkimai po paskutinio Gediminaičių-Jogaičiai dinastijos valdovo Žygimanto Augusto mirties 1572 m., tapo dar vienu rimtu išbandymu ir politikos mokykla *LDK politinei tautai*. 1569–1588 m. buvo toks laikotarpis, per kurį buvo patikrinta šios sociopolitinės bendruomenės branda ir susitelkimas. Brandos lygio rodikliu galima pavadinti pakeistas 1569 m. sutarties dėl susijungimo su Lenkijos Karalyste sąlygas, juridiškai užfiksuotas 1588 m. Lietuvos Statuto redakcijoje. Tai sudarė naujas prielaidas *LDK politinės tautos* egzistencijai Abiejų Tautų Respublikoje¹⁴.

Šioje grėsmės situacijoje gerai matomas daugiakultūrės LDK kūrybinio elito atstovų bendradarbiavimas su politikais, jų tapimas *politinės tautos* nariais. Tai liudija XVI a. sukurti istorijos, visuomeninės-politinės minties tekstai – Lietuvos metraščiai, Mykolo Lietuvio, Augustino Rotundo, Martyno Mažvydo, Andriejaus Volano, Motiejaus Strykovskio, Jono Radvano, Elijaus Pilgrimovijaus ir kitų autorių kūriniai. Kūrybos žmonių įnašas atpažįstamas per diskusijas seimuose, politinį susirašinėjimą ir kitus raiškos būdus viešojoje erdvėje.

Palankų dvasinį klimatą sociokultūriniais ir sociopolitiniams procesams plėtotis ir stiprėti *politinei tautai* sukūrė Reformacija. Ingė Lukšaitė visapusiškai ištyrusi, susisteminsi ir įvertinusi Reformacijos sukeltus pokyčius LDK visuomenės sluoksnių santykiuose, faktais ir teorinėmis išvalgomis pagrindė teiginį, kad iki XVI a. devintojo dešimtmečio Reformacija, kaip galingas veiksnys, veikė visuomenės struktūros ir jos laikysenos kitimą¹⁵. Protestantai naujais bruožais praturtino ir *politinę tautą*.

Sociopolitinį bendruomenės aktyvumą žadino XVI a. nemažą bajorų skaičių įtraukusios studijos Europos universitetuose bei praktinės-pažintinės kelionės.

¹⁴ Išsami faktografinė šio laikotarpio įvykių charakteristika pateikta: Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002.

¹⁵ Plg.: Lukšaitė I. Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis. Vilnius: Baltos lankos, 1999.

Didikų sūnūs į studijines keliones būdavo siunčiami visų pirma tam, kad išmokyti valdyti ir atstovauti valstybę. Juos lydėję bajorai gaudavo galimybę lavintis, o sugrįžus gauti tarnybą didiko ar valdovo dvare, teismuose, užsiimti kūryba. Dauguma šių bajorų sugrįžo į tėvynę ir įsitraukė į viešąjį LDK gyvenimą. Studijinės kelionės ankstyvaisiais Naujaisiais laikais buvo svarbus komunikacijos būdas, garantavęs ryšį su išorės pasauliu ir praturtinęs bendravimą *politinės tautos* viduje.

Lygia greta su aptartais *politinės tautos* plėtrą ir brandą garantavusiais veiksniais, egzistavo ir kita XVI a. visuomenėje vykusių procesų pusė – aštrėjantys prieštaravimai LDK valdančiojo bajorų luomo viduje. Šie prieštaravimai įtakoją ir *politinės tautos*, kuri buvo vienuomė, bet nevienalytė sociopolitinė bendruomenė, elgseną. Jos viduje egzistavo turtinė diferenciacija, atskiri nariai ar jų grupės (didaikai, vidutinieji, smulkieji bajorai) užėmė visuomenėje nevienodą padėtį. Tai gilino socialinę atskirtį *politinės tautos* viduje. Istorikai seniai pastebėjo, akcentavo, net suabsoliutino šiuos prieštaravimus. Tačiau, jei dėmesį sutelksime vien į prieštaravimus, neįmanoma bus suprasti LDK *politinės tautos* susiformavimo, jos vaizdinys taps vienpusis ir nepilnas, bus neaiškūs ir sociopolitinės bendruomenės veiklos motyvai. Todėl, modeliuojant *politinės tautos* sampratą, jos formavimąsi ir plėtrą, dėmesys buvo sutelktas į paieškas to, kas vienijo ir telkė visuomenėje subrendusį sociopolitinį fenomeną multietninę, multikultūrę, iš įvairių konfesijų tikinčiųjų sudarytą *politinę tautą*.

1569/1588–1795 m. laikotarpio LDK *politinė tauta*, jos sudėtis, raiškos būdai ir formos, atsiradę naujų iššūkių akivaizdoje XVI a. pabaigoje – XVIII a. (esant Abiejų Tautų Respublikos sudėtyje), kol kas nepateko į istorikų tyrimų akiratį. Galima tik daryti prielaidas, kad įvyko pokyčiai jos santykiuose su *Lenkijos Karalystės politine tauta*, kad tikėtinas gausesnis naujų socialinių grupių atstovų, pavyzdžiui, miestiečių, atsiradimas sociopolitinėje bendruomenėje¹⁶.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS POLITINĖ TAUTA VIDURIO RYTŲ EUROPOS SOCIOPOLITINĖJE ERDVĖJE

Vidurio Rytų Europa – dar vienas LDK sociopolitinio fenomeno *politinė tauta* raiškos laukas, kurio ligšiolinė istoriografija nėra palietusi, nors jis susiformavo, įgijo savitus bruožus šioje erdvėje ir yra neatskiriamas nuo regiono raidos. Istorijos būvyje regiono, apibūdinamo kaip Vidurio Rytų Europa, ribos keitėsi, ši erdvė plėtėsi

¹⁶ Svarbus šaltinių kompleksas tokiam tyrimui paskelbtas: Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I: Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764), opracował Henryk Lulewicz. Warszawa, 2006.

bei traukėsi. Tačiau LDK visais atvejais suprantama kaip integrali šio regiono teritorija, o jos rytinės sienos įvardijamos kaip viso regiono rytinė riba.

Pabrėžiami aptariamo regiono savitumai, teigiama, kad XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europa buvo valstybinė erdvė, nepaklususi nei Vakarų, nei Rytų Europoje susiklosčiusių politinių-valstybinių santvarkų diktatui, erdvė, kurioje neįsigalėjo absoliutizmas ar net stipri monarcho valdžia. Lenkijos istorikai ypač pabrėžia, kad tai erdvė, kur ankstyvaisiais Naujaisiais laikais buvo sukurta savita bajorų pilietinė visuomenė ir jos politinė kultūra, kuri skiepijo meilę laisvei, asmens orumo jausmą, prisirišimą prie savivaldos institucijų ir pasididžiavimą tuo, kad visuomenė gali kontroliuoti valstybės valdžią, kur klestėjo parlamentarizmas ir demokratija. Šis istorinis palikimas vertinamas kaip savitas, praturtinantis visos Europos istorijos paveikslą, leidžiantis geriau suprasti ne tik praeitį, bet ir sudėtingas nūdienos geopolitines ir geokultūrines problemas.

Ryškiausią aptariamą sociopolitinę bendrijos savitumą regione XVI a. sudarė tai, kad jos narius vienijo, telkė stipri valstybinė LDK savimonė. Viduramžiais lietuvių sukurta valstybė ankstyvaisiais Naujaisiais laikais daugiatautės, įvairiatikybės, multikultūrinės *politinės tautos* buvo suvokiama ir ginama kaip sava. Rusėnai stačiatikiai kovojo su Maskva dėl Rusios žemių, gindami Lietuvos valstybės teritorinį vientisumą.

Aptariama sociopolitinė bendruomenė brendo, įgijo savitus politinės kultūros bruožus laikotarpiu, kai Europoje kūrėsi centralizuotos teritorinės-tautinės valstybės. Todėl tikėtina, kad XVI a. Vidurio Rytų Europos erdvėje dvi *politinės tautos* – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos ir Lenkijos Karalystės – vienu metu suformulavo ankstyvųjų Naujųjų laikų dvasią atitikusias ateities valstybės vizijas. *LDK politinė tauta* siekė centralizuoti visas valstybei priklausiusias teritorijas dėl kurių dalies kariavo su Maskva lietuviškojo valstybingumo pagrindu. *Lenkijos Karalystės politinė tauta*, siekdama tokio pat tikslo, LDK, su kuria siejo dinastinis ryšys ir bendras valdovas, įsivaizdavo būsią viena centralizuotos Lenkijos valstybės dalimi. Dėl to, svarstant dviejų valstybių dinastinės unijos ateities problemą, XVI a. septintajame dešimtmetyje Vidurio Rytų Europos regione galėjo susidurti dvi iš esmės vienodos valstybingumo programos.

Kita vertus, norint suprasti LDK sociopolitinę bendruomenės įnašą į regiono politinę kultūrą, būtinos išvalgos, neapsiribojant tik santykiais su *Lenkijos Karalystės politine tauta*. XVI a. pradžioje Lietuvos politiniam elitui pavyko užmegzti tiesioginius ryšius su Šv. Romos imperiją valdžiusiais Habsburgais. Atsivėrė nauja politinės komunikacijos erdvė, *politinės tautos* atstovai įgijo galimybę pažinti Imperijos užsienio politiką, kuri buvo daugiašakė, nukreipta tuo pat metu į Vakarų ir Rytų Europos politinę erdvę, o jos diplomatai buvo gerai įvaldę įvairius

politinio veikimo metodus. Imperijoje išmoktos pamokos, sukaupias diplomatinio darbo imperatoriaus dvare patyrimas, užmegzti asmeniniai ryšiai leido *LDK politinei tautai* pademonstruoti savarankišką politinę laikyseną diskusijose dėl Liublino unijos ir po Žygimanto Augusto mirties 1572 m. prasidėjus bekaralmečiams ir Abiejų Tautų Respublikos valdovo paieškoms. Tada buvo patikrintas *politinės tautos* gebėjimas laviruoti tarp kelių tarptautinės politikos jėgų – Maskvos, Imperijos, Prancūzijos, Švedijos, partnerės ir konkurentės Lenkijos. XVI a., pirmųjų bekaralmečių metais politinėse diskusijose su Lenkijos atstovais, kontaktuose su Imperija, sutvirtėjo ir įgijo patyrimo vakarietiškoji LDK diplomatinė tarnyba, joje atsirado pareigūnų, gebančių dirbti imperatoriaus dvare. Ši patirtis praturtino visos *politinės tautos* kultūrą.

Daugiaplaniai interesai, vienalaikė aktyvi veikla Rytų ir Vakarų geopolitinėse erdvėse XVI a. *LDK politinei tautai* garantavo pripažinimą Vidurio Rytų Europos regione. Susiformavusi Rytų ir Vakarų civilizacijų paribyje, suvienijusi daugia-
tautę, skirtingų konfesijų, daugiakultūrę sociopolitinę bendruomenę, *politinė tauta* įgijo savitų, tik jai būdingų bruožų.